

A Report of Persian Inscriptions about Restoration in Juma Mosque of Derbent-Caucasus, Russia

Morteza Rezvanfar

Instructor, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Research Institute of Language, Texts and Inscriptions. Tehran. Iran

Abstract

Caucasus is the region between the Caspian and Black seas. The Caucasus Mountains divide it into northern and southern parts. The North Caucasus is a part of Russia where has seven autonomous republics and two krais. From the east, the republics are: 1- Dagestan, 2- Chechnya, 3- Ingushetia, 4- North Ossetia, 5- Kabardino-Balkaria, 6- , Karachay-Cherkessia, and 7- Adygea, and the krais are Krasnodar Krai and Stavropol Krai. South Caucasus also includes 3 countries, the Republic of Azerbaijan, Armenia and Georgia. This text describes a research trip to Derbent, Dagestan. The goal was to find and prepare identity card from Persian inscriptions and some buildings with inscriptions in this city. Derbent is a small coastal city that was separated from Iran by the Golestan Treaty. This city has 150 registered artifacts and about 100 Persian inscriptions (Pahlavi and Dari Persian) from the Sassanid, Safavid, and Qajar periods. Juma Mosque in Derbent, after Narin Castle and Hesar, is the most important heritage work in the city of Derbent, which has always been the focus of regional governments, so it has valuable inscriptions from the Mongol, Turkish, Arab and Iranian governments. The mosque's 1330-year-old age, as well as its architectural style, were the criteria for registering this valuable work under the Derbent World File in UNESCO

Keywords: Persian Inscriptions, Restoration, Juma Mosque, Derbent-Caucasus, Russia

**Knowledge of
Conservation and
Restoration**

Vol. 6(2) No.16
September 2023

<https://kcr.richt.ir>

Pages: 74 to 80

Corresponding Author

Morteza Rezvanfar

Instructor, Research Institute
of Cultural Heritage and
Tourism, Research Institute
of Language, Texts and
Inscriptions. Tehran. Iran

Email

rezvan641@yahoo.com

گزارشی از کتیبه‌های فارسی مرمت در مسجد جمعه شهر دربند، قفقاز روسیه^۱

مرتضی رضوانفر

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده زبان، متون و کتیبه، تهران، ایران.

چکیده

قفقاز به منطقه‌ی میان دریای مازندران و دریای سیاه اطلاق می‌شود و توسط رشته کوه قفقاز به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم می‌گردد. قفقاز شمالی بخشی از کشور روسیه را دربر می‌گیرد و شامل هفت جمهوری خودگردان و دو ناحیه می‌باشد که از شرق عبارتند از جمهوری‌های ۱- داغستان، ۲- چچن، ۳- اینگوش، ۴- اوستیای شمالی، ۵- کاباردینو-بالکاریا، ۶- قره‌چای-چرکسیا، ۷- آدیغیا و همچنین دو ناحیه کراسنودار و استاوروپل. قفقاز جنوبی نیز شامل ۳ کشور جمهوری آذربایجان، ارمنستان و گرجستان است. متن ذیل، رهیافت یک سفرپژوهشی به شهر دربند در جمهوری داغستان است که به منظور شناسایی و تهیه شناسنامه از کتیبه‌های فارسی و برخی از بناهای کتیبه‌دار این شهر صورت پذیرفته است. شهر کوچک و ساحلی دربند که طبق معاهده گلستان از ایران جدا گردید، دارای ۱۵۰ اثر ثبتی است و حدود ۱۰۰ کتیبه فارسی (فارسی پهلوی و دری) از دوره‌های ساسانی، صفوی و قاجاری دارد. مسجد جمعه دربند، بعد از نارین قلعه و حصار ۴۰ کیلومتری شهر، مهمترین اثر میراثی در شهر دربند است که همواره مورد توجه حکومت‌های منطقه‌ای بوده است لذا دارای کتیبه‌های ارزشمندی از حکومت‌های مغول، ترک، عرب و ایرانی است. قدمت ۱۳۳۰ ساله برای مسجد و همچنین نوع معماری آن معیارهایی بوده برای ثبت این اثر ارزشمند در ذیل پرونده جهانی دربند در یونسکو.

واژگان کلیدی: کتیبه‌های فارسی، مرمت، مسجد جمعه، شهر دربند- قفقاز،

روسیه

فصلنامه دانش حفاظت و مرمت

سال ششم، شماره ۲

شماره پیاپی ۱۶، تابستان ۱۴۰۲

<https://kcr.richt.ir>

صفحات: ۷۴ تا ۸۰

نویسنده مسئول

مرتضی رضوانفر

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث
فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده زبان،
متون و کتیبه، تهران، ایران

رایانامه

rezvan641@yahoo.com

مسجد جمعه شهر دربند

مسجد جمعه دربند به‌عنوان یک بنای منحصر به فرد و قدیمی‌ترین نمونه معماری اسلامی در قفقاز شرقی است که در سال ۲۰۰۳ م. ذیل پرونده دربند، در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است. قرار گرفتن شهر دربند به‌عنوان شمالی‌ترین شهر جهان تشیع اهمیت بسیاری به این شهر داده است. مسجد جمعه دربند همراه با شهر دربند همیشه مورد توجه اقوام و حکومت‌های بسیاری قرار داشته است، لذا دائماً شاهد وقایع و حوادث تلخی بوده است. در سال ۱۹۳۰ م این مسجد مانند دیگر مراکز مذهبی روسیه در دوره دین ستیزی، بسته شد و از سال ۱۹۳۸ تا ۱۹۴۳ م از شبستان و کلاس‌های مدرسه، به‌عنوان زندان حکومتی مورد استفاده قرار گرفت (دایره المعارف روسی دربند، مدخل جمعه مسجد، ص. ۱۷۳)

مجموعه مسجد جمعه دربند دارای یک شبستان بزرگ در ضلع جنوبی و یک مدرسه تاریخی در ضلع شمالی است و به مرور زمان در شرق مجموعه، بخش اداری و در غرب، بخش خدماتی اضافه شده است. شبستان مسجد، مستطیلی شکل و دارای مساحتی برابر ۲۱۰۰ متر می‌باشد که بصورت شرقی- غربی ساخته شده است (شکل ۱). درون شبستان چهل ستون در دو ردیف قرار دارد. ستون‌ها به دلیل زلزله سال ۱۳۶۸ م کمی

خم شده‌اند، به اندازه‌ای که در بدو ورود به شبستان کجی آنها نمایان می‌شود. دیوار شمالی نیز تعدادی ترک برداشته که در چندین بار بازسازی مرمت گردیده است.

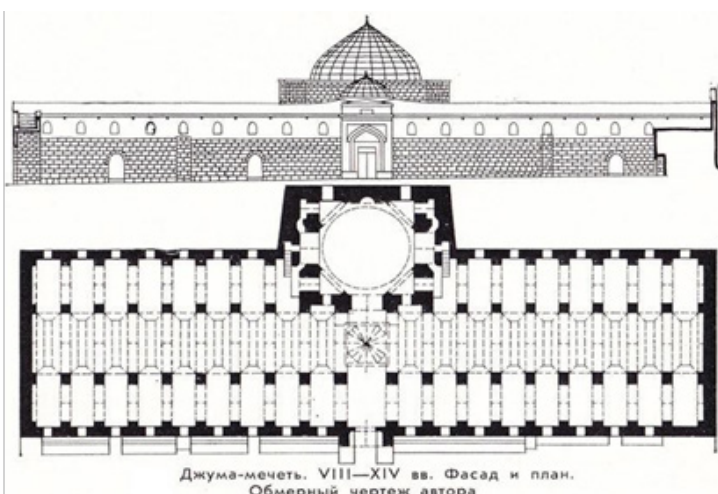
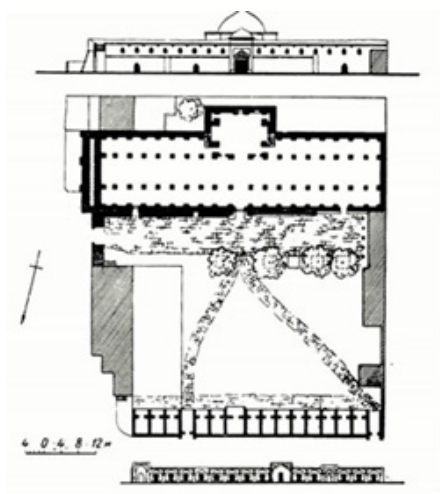
کتیبه ساخت و مرمت مسجد

قدیمی‌ترین کتیبه مسجد که بر سردر ورودی شبستان نصب گردیده است تاریخ ۱۱۵ هجری قمری را نشان می‌دهد (شکل ۳)، که مقارن با حکومت امویان و همچنین سال اول امامت حضرت امام جعفر صادق (ع) است. در ذیل کتیبه تاسیس، کتیبه‌ای مربوط به مرمت مسجد در سال هفتصد و هفتاد قمری تعبیه شده است.

محراب مسجد که بر دیوار جنوبی قرار دارد کاملاً جدید ساخت است و متأسفانه هم از لحاظ آرایه و هم از لحاظ مصالح، شباهتی به مساجد سنتی شهر ندارد و تا حدودی شبیه به محراب کلیساهای محلی قفقاز است (شکل ۴).

کتیبه فرمان شاه عباس برای مرمت مسجد

در کتیبه معروف به کتیبه شاه عباس که برپیشانی داخلی حیاط نصب شده است فرمان شاه عباس

شکل ۱. پلان مسجد جمعه و مدرسه علوم دینی، (ماخذ: Quba-Xaomaz, 2008, 174)

شکل ۲، صحن مسجد

شکل ۴. محراب جدید مسجد

شکل ۳. کتیبه (عربی)

کتیبه بالا مربوط به سال ساخت مسجد
فادخلوها بسلام آمین
فیسنه مایه (و) عشر (و) خمس من الهجرة النبویه
صلی الله علیه و اله اجمعین (۱۱۵ هجری)

کتیبه پایین مربوط به تعمیر مسجد
الله و رسوله اللهم صل علی محمد وعلی ال
محمد افتاد مسجد در هفتصد و هفتاد عمارت کرد
آفریروز بن طهمون بیاری حق تعالی

شکل ۵. متن کتیبه فرمان شاه عباس برای مرمت مسجد

بفرمان شه جم شاه عباس / که او را صد سکندر هست چاکر
غلام در گهش حیدر قلی ساخت / جبین سد بگردید از فلک سر
پی تاریخ اتمامش که کردند / با قبال شهنشاهی میسر
چو پیشانی‌ش در آن سد خرد گفت / بنای ثانی سد سکندر (۱۰۲۲ق).

– معروف است اسکندر بنای این شهر نموده و انوشیروان عادل حصاری بر آن کشیده. گویا این قول علیل باشد. زیرا که اسکندر هرگز به دربند نیامده بلکه در حیات او از سرداران او هم کسی به این شهر نیامده است. در صدر اسلام اعراب آنجا را فتح کردند. مسجد بسیار عالی در آن بنا شده است (اعتمادالسلطنه، مرآت البلدان، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، جلد ۱، ص. ۲۰۰)

کتیبه مرمت مدرسه علوم دینی، مسجد جمعه

در ضلع شمالی حیاط مسجد، ساختمان مدرسه علوم دینی قرار دارد این ساختمان دارای دو سالن نسبتاً بزرگ در طبقه دوم و سیزده اتاق حجره مانند در طبقه همکف می‌باشد (شکل ۶)

شکل ۶. ساختمان مدرسه علوم دینی در ضلع شمالی حیاط مسجد

برای تعمیر مسجد، نام والی محلی و تاریخ بازسازی ذکر شده است (شکل ۵). در شهر دربند چندین کتیبه مربوط به شاه عباس برای ساخت و یا بازسازی اماکن همچنین مسجدی نیز به نام مسجد شاه عباس وجود دارد.

در این کتیبه و چند کتیبه دیگر در شهر دربند، عنوان "سدسکندر" تاکید شده و بارها تکرار شده است. درواقع به دلیل بزرگی و عظمت دیوار دربند و همچنین تکیه بر آیات کتب مقدس (قرآن کریم، انجیل و تورات)، مسلمانان، مسیحیان و یهودیان بسیاری در جهان معتقد بودند دیواری که ذوالقرنین در برابر هجوم قوم یاجوج و ماجوج کشیده است همین دیوار دربند است که بعدها خسرو انوشیروان برروی خرابه‌های آن، دیوار جدیدی کشیده است و همچنین اعتقاد داشتند اطلاعات ارایه شده برای قدرت و سفر به شرق و غرب عالم توسط ذوالقرنین شباهت به اسکندر مقدونی دارد. البته در یکصدسال اخیر به دلیل تفاوت فاحش شخصیت اسکندر با شخصیت مطرح شده در کتب مقدس و با یافتن نشانه‌هایی از دوران هخامنشی در شهر دربند عنوان ذوالقرنین را برای کوروش هخامنشی نیز به کار برده‌اند.

– چون ایرانیان از خزرها و ترکانی که در آن سوی قفقاز می‌زیستند، آسیب دیده بودند، آنان را همان یاجوج و ماجوج مذکور در قرآن (سوره کهف آیات ۸۳ تا ۹۷) دانسته و اسکندر مقدونی را با ذوالقرنین و استحکامات دربند را با سد ساخته شده به فرمان او تطبیق داده‌اند (حسن صفوی، اسکندر و ادبیات ایران و شخصیت مذهبی اسکندر، امیرکبیر، ص. ۳۳۲).

شکل ۷. متن کتیبه مرمت مدرسه علوم دینی

توفیق خدای لایزالی، شد شامل حال خانخانان، آن چاکر دودمان حیدر، نواب جناب شیخعلی خان، فرمود که تا کنید آباد، این مدرسه را که بود ویران، هم از ید غاصبان گرفتند، چون کعبه زدست بت پرستان، زین پس بکند اگر کسی غصب، لعنت ز خدا بر او فراوان، در سال دویست و بیست با الف، معمور شد این خجسته بنیان، عبدالله؟

شکل ۸. متن کتیبه تعمیر دیوار (ضلع بیرونی دیوار جنوبی مسجد)

تعمیر شد این دیوار / مسجد جامع فی
شهر جمادی الاول / ... سنه ۱۲۵۲

شکل ۹. متن کتیبه مرمت بام مسجد

۱. تعمیر بام مسجد لازم شد آشکارا / کردند فرش یکسر از نو ز سنگ خار
۲. {؟} حوض صحنش تعمیر شد چو کوثر / فواره دار و سرکش کردند خوش دل آرا
۳. تاریخ سال جستم از حرفهای ابجد / غین و ری با میم و حا آمد اسم نگارا (۱۲۴۸ ق)

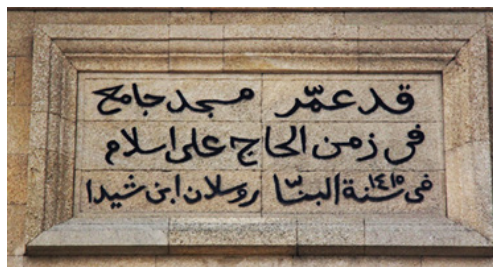
شکل ۱۰. متن عربی کتیبه مرمت درب اصلی مسجد

قد عمر الباب فی زمن
قضاوة الاحمد الموسوی
البنا صیاد فی سنه ۱۳۷۸
الکاتب محمد علی

شکل ۱۱. متن عربی کتیبه بازسازی مسجد

قد عمر مسجد جامع
فی زمن الحاج علی اسلام
فی سنه ۱۴۱۰ البنا روسلان ابن شیدا

عهدنامه گلستان، دربند و باکو و شروان و شکی و گنجه و قراداغ و طالش به روس‌ها داده شد، آن آزاد مرد تسلیم نگشت».

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن، (۱۳۶۷)، مرآت البلدان، عبدالحسین نوایی، تهران: دانشگاه تهران
- باکیخانوف، عباسقلی، (۱۳۸۲) گلستان ارم، تصحیح: مهدی وزیری، تهران: وزارت امور خارجه
- دانشنامه جهان اسلام، موسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی، (۱۳۹۱)، جلد: ۱۷، مدخل دربند
- دانشنامه جهان اسلام، موسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی، (۱۳۷۵)، جلد: ۱، مدخل باب الابواب
- رضوانفر مرتضی. (۱۳۹۵). مسجد جمعه شهر دربند و کتیبه‌های فارسی آن؛ واقع در منطقه قفقاز روسیه. فصلنامه علمی اثر. ۳۷ (۷۴): ۸۹-۱۰۲
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۵۳)، نامه عباس میرزا به شیخعلی خان بیگلربیگی قبه و دربند، بررسی‌های تاریخی، ۹ (۳۱۰۹) تا ۱۲۲.
- صفوی، حسن، (۱۳۶۴)، اسکندر و ادبیات ایران و شخصیت مذهبی اسکندر، تهران: امیرکبیر

Quba-Xaçmaz Cənubi Dağıstanın ərəb-fars-türkdilli kitabələri (2008)(VIII-XX əsrlərin əvvəlləri), Bakı, "Nurlan", IV cild.

[مدخل جمعه مسجد، دایره المعارف روسی دربند، ۲۰۰۸ م، ص. ۱۷۴]

Энциклопедия Города Дербента_ (2003) Гусейнбала Гусейнов_

Kettenhofen Erich(2011) Darband, Encyclopedia Iranica, (1994) Vol. VII, Fasc. 1, pp. 13-19,

lavrov_l(1966).epigraficheskie pamyatniki severnogo kavkaza chast1...

UNESCO, (2003). World Heritage List Nominations, Citadel, Ancient City and Fortress Buildings of Derbent,

این ساختمان دارای دو کتیبه فارسی و دو کتیبه عربی است. در کتیبه عربی نصب شده در ورودی مدرسه تاریخ ساخت مسجد را ۸۷۹ هجری و توسط شیرانشاه^۲ ذکر نموده است براساس کتیبه، این مدرسه قدیمی‌ترین مدرسه وابسته به مسجد در داغستان می‌باشد. در یک کتیبه عربی دیگر ذکر شده شیخعلی‌خان^۳ (از والیان قبه در جمهوری آذربایجان و دربند در جمهوری داغستان) پس از اینکه مدرسه تخریب شده بود در سال ۱۲۰۴ ق آنرا بازسازی نموده است و در کتیبه فارسی ذکر شده، در سال ۱۲۲۰ ق مجدداً توسط شیخعلی‌خان، تعمیر و بازسازی صورت گرفته است (شکل ۷).

جدای از کتیبه‌های فارسی مرمت مسجد، دو کتیبه مرمت به زبان عربی در پیشانی درب ورودی صحن (شکل ۱۰) و همچنین بالای پیشانی شبستان (شکل ۱۱) نصب است.

پی‌نوشت

۱. کتیبه‌های فارسی مسجد جمعه دربند، پیش از این در قالب یک مقاله مفصل در فصلنامه اثر (شماره ۳۷-۱۳۹۵) از نگارنده معرفی شده است و این گزارش تنها به کتیبه‌های مرمتی مسجد به همراه برخی اضافات می‌پردازد.

۲. شیرانشاه: لقبی عام برای خانات و ملوک ناحیه شروان قفقاز است.

۳. شیخعلی‌خان از ایران دوستان و قهرمانان جنگ‌های ایران و روس بود و حتی پس از واگذاری دربند به روسیه حاضر به تمکین فرماندهان روس نشد و خود را سرباز ایران می‌دانست. مرحوم محمدامین ریاحی خویی، ایران‌شناس و مورخ، در مقاله «نامه عباس میرزا به شیخعلی‌خان، بیگلربیگی قبه و دربند» می‌نویسد: «شیخعلی‌خان حکمران قبه و دربند، از بزرگان و نامداران آن سوی ارس بود که در طول دوره اول جنگ‌های ایران و روس، همراه مردان خویش و در کنار سایر ایرانیان دلاورانه پیکار کرد و لحظه‌ای در وفاداری به ایران تردید به خود راه نداد و به صورت مظهر مقاومت ملی درآمد، و حتی وقتی هم طبق